

УПАНИШАДИ

**АИТАРЕЯ, КЕНА, КАТХА, ШВЕТАШВАТАРА,
ИША, МУНДАКА, ПРАШНА, МАНДУКЯ**

София, 2018

Преводът е направен по изданието:
Īṣādi nau Upaniṣadaḥ. Śāṅkarabhāṣyaṅgūṭāḥ.
Śrīśāṅkaragrānthāvalī. Prathamō bhagāḥ. Dillī, 1987

ईषादि नौ उपनिषदः शाङ्करभाष्ययुतः
श्रीशङ्करग्रन्थावली प्रथमो भागः
दिल्ली १९८७

Всички права запазени. Нито една част от книгата не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

- © Милена Братоева, Въведение, Пътуване през времето и пространството: за настоящия превод на *Упанишадите*, 2018
- © Гергана Русева, превод от санскрит на *Аитарейя*, *Катха*, *Иша*, *Мундака упанишади* и бележки към тях, 2018
- © Милена Братоева, превод от санскрит на *Кена*, *Шветашватара*, *Прашна*, *Мандукя упанишади* и бележки към тях, 2018
- © Издателство „Изток-Запад“, 2018

ISBN 978-619-01-0242-7

उपनिषदः
УПАНИШАДИ

1

АИТАРЕЯ, КЕНА, КАТХА, ШВЕТАШВАТАРА,
ИША, МУНДАКА, ПРАШНА, МАНДУКЯ

Превод от санскрит
Милена Братоева и Гергана Русева

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ.....	7
ПЪТУВАНЕ ПРЕЗ ВРЕМЕТО И ПРОСТРАНСТВОТО	68
АИТАРЕЯ УПАНИШАД	73
КЕНА УПАНИШАД.....	83
КАТХА УПАНИШАД.....	91
ШВЕТАШВАТАРА УПАНИШАД	111
ИША УПАНИШАД.....	131
МУНДАКА УПАНИШАД.....	139
ПРАШНА УПАНИШАД.....	153
МАНДУКЯ УПАНИШАД	167
БЕЛЕЖКИ	173
БИБЛИОГРАФИЯ	219
ПОКАЗАЛЕЦ.....	229

ВЪВЕДЕНИЕ

Метафизична любознателност за теоретично обяснение на света, както и страстен копнеж по свобода – това е, което намираме в Упанишадите. Техните идеи не само озаряват умовете ни, но и разширяват душите ни.

Сарвепали Радхакришнан¹

Упанишадите, създадени във ведическата епоха като иманентен компонент на свещеното знание *Veda (véda)*², и до днес са сред

¹ Вж. Радхакришнан 1953: 18.

² Думите, които назовават основополагащи концепти и понятия, при първа поява във въведението и в преводите даваме в курсив с фонетичното им съответствие в българския език и общоприетата сред индолозите транслитерация, в която посочваме и мястото на ударението. При втора и по-нататъшна поява на същата дума използваме само фонетичното съответствие в българския език в курсив, като за две думи – *māya* и *kāma* – сме си позволили да посочим и дължината на медиалната гласна *a*, за да няма омонимия със съществуващи в българския език думи. В края на книгата има показалец на основните концепти и понятия.

Правилното произнасяне на ведическите мантри осигурява тяхната ефективност. Затова в свещените текстове на *Vedite*, в част от *Bṛāhmanite* и в *Bṛihadarānyaka upaniṣad* е посочено мястото на ударението. Ударението във ведийски има преди всичко музикална природа. Мястото на ударението се отбелязва, като се обозначават само сричките, в които имаме повишаване и понижаване на тона, а положението на главното ударение не е обозначено. Тук в транслитерирания вариант посочваме положението именно на главното (с развитие на езика – силовото) ударение.

Ударението във ведийски и в санскрит е смислоразличително, затова в някои случаи го отбелязваме и във фонетичното им съответствие на бъл-

най-непреходните и емблематични постижения на индийската и в една по-широка перспектива – на световната култура. Изложените в тях идеи са свидетелство за необозримите измерения на човешкия дух, интелект и творческо въображение. Индийската традиция ги определя като *джнанамарга* (*jñānāmārga*) – „път на знанието“ – на това знание, което е „магическият ключ към всезнанието, към абсолютната сила“ и чрез което „човек постига свобода“ (Еджертън 1929: 118). Това е знанието, което трансформира духовното невежество *авидя* (*ávidyā*) в прозрение и мъдрост *видя* (*vidyā*). Може това да е основната причина, поради която *Упанишадите* се превръщат в най-изучаваната и най-предпочитаната част от целия ведически канон и са безспорно най-познатите образци от ведическото наследство извън пределите на Южна Азия, привлекли научния интерес на най-широк кръг учени, интелектуалци и творци.

Тяхното изучаване е ценен първоизточник на сведения за развитието на Древна Индия в ключов и критичен период от нейната история – период на преход, обхванал по един или друг начин всички сфери на общественото битие – социалната, икономическата, но най-вече духовната, провокиран от появата на нови религиозни, теологични, философски и морално-етически търсения и тенденции, както в брахманизма, така и извън него.

1. Веди и Упанишади

1.1. Веди: състав, структура и хронология

За да сме в състояние да осмислим цялостно и задълбочено значимостта на *Упанишадите* както във ведическата култура, така и по отношение на следващите епохи в интелектуалната история на Индия, най-напред трябва да обобщим накратко статута и функцията им в рамките на ведическия канон.

Корпусът от текстове, който днес, макар и до известна степен условно, може да се нарече ведически канон, се състои от четирите *Веди* – *Ригведа* (*R̥gvedá*), *Самавед* (*Sāmavedá*), *Яджурведа*

гарски език. Например *brāhman* – „абсолют“ (ср.р.), *brahman* – „жрец“ (м.р.), *Brahman* – „създателят“ (м.р.), *Brahmana* – „свещен текст“ (м.р.); *brahmanā* – „жрец“ (м.р.). За два основополагащи концепта – *atmān* и *puruṣa* – сме си позволили обозначаване на ударението във всички появи, за да се избегне неправилният им прочит.

(*Yadgurvéda*) и *Атхарваведа* (*Atharvavedá*), като традицията на всяка от тях развиват и поддържат множество жречески родове, наричани *шакха*³ (*śákhā*, букв. „клон“, „разклонение“), всеки от които разполага с пълния набор от съчинения, обезпечавачи ритуално-религиозната му практика. Този набор включва следните категории текстове: *Самхита* (*Sámhitā*), *Бр̀а̀хмана* (*Brāhmana*), *Араняка* (*Āraṇyaka*), *Упанишад* (*Upaniṣad*).

Категорията текстове, обозначени като *Самхита* (букв. „свързан“, „съчетан“; „свързана [реч]“), всъщност са четирите *Веди* под формата на текст, при чието произнасяне се прилагат правилата за благозвучие, т.нар. *сандхи* (*sandhi*, букв. „връзка“, „сглобка“), типични за фонетиката на ведийския език и по-късно на класическия санскрит. Тоест това название проявява особеностите на формата, а не на съдържанието, а тя е обусловена от особеностите на устното изпълнение на свещените текстове. Всяка жреческа школа разполага със своя собствена *Самхита*. Най-известният образец на този клас текстове безспорно е *Ригведа самхита* – съставена предимно от ритуални химни и строфи, създавани през т.нар. ригведическа епоха, която обхваща приблизително седем столетия – от периода на най-ранното възможно заселване на индоарийски племена на територията на Южна Азия (1900–1800 г.пр.Хр.) докъм 1200 г.пр.Хр., когато миграцията трябва да е приключила. В окончателната си редакция тя включва 1028 химна, наречени *сукта* (*sūkta*, букв. „добре казано“), композирани в десет цикъла *мандала* (*māṇḍala*, букв. „кръг“, „кълбо“, „диск“).

Текстовете, наречени *Бр̀а̀хмана*, са най-общо прозаически текстове, които регламентират и описват провеждането на всеки публичен ритуал. Както пояснява средновековният коментатор на ведическия канон Саяна (XIV в.), тяхна основна съдържателна единица

³ Както отбелязва още френският ведолог от близкото минало Рену (цит. по: Витцел 1997: 259), изучаването на историята на тези жречески кръгове е равнозначно на изучаването на процеса на окончателното кодифициране на многообразния в жанрово-стилистично отношение корпус от текстове, който днес може да наречем ведически канон. Те играят ключова роля във формирането, разпространяването и съхраняването на древната ведическа ритуална практика. Всеки жречески род ревностно отстоява свой специфичен начин на провеждане на даден ритуал, който му създава усещане за самобитност по отношение на съседните, често вражески кланове и племена.

са *артхавада* (*arthavādā*), т.е. „говоренето за, изясняването на *артха*“ (*ārtha*). Това е една изключително важна полисемантична дума, която означава „предмет“, „вещ“, „смисъл“, „предназначение“, „цел“, „материално благополучие“, „полза“. *Артхавада* следва да се разбира като „изясняване на смисъла и предназначението“ на определен ритуален текст, ритуално действие или предмет, но в същото време е и говорене за ползата от определен ритуален текст, ритуално действие или предмет.

Обособяването на следващите две категории текстове – *Араняка* и *Упанишад* – е индикация, от една страна, за началото на процеса на видоизменение на гледната точка по отношение на формата на ритуала и от друга, по отношение на крайната цел на човешкото съществуване. „Горските съчинения“ (*Араняка*), както подсказва названието им, се асоциират с ритуални практики, извършвани по една или друга причина далеч от пределите на *грама* (*grāma*, „село“), в *араня* (*araṇya*, „гора“), т.е. в отдалечено, пусто място. Най-вероятно причината е в силния магичен заряд на знанието в тези текстове, предназначено за крайно ограничен кръг от потребители. *Упанишад* се наричат най-често заключителните части на всяка една *Брахмана*, които подобно на „горските книги“ съдържат тайно знание *рахася* (*rahasya*), което духовният наставник предава на своя ученик. Посланието в *Упанишадите* препраща към фундаменталните теми за същността на битието и за даденостите, които конституират човешката природа, т.е. текстовете засягат по-абстрактна и профилософска проблематика. Това кара някои изследователи да говорят за „философия на *Упанишадите*“, което обаче звучи твърде тенденциозно и до голяма степен некоректно, като се има предвид фактът, че съдържанието на *Упанишадите* е подчертано нехомогенно и в тях са изложени множество, често взаимно противоречащи си идеи и учения.

Оформянето на ведическия канон преминава през три основни етапа. Най-ранният обхваща периода 1700–1200 г.пр.Хр. и е свързан с трайното заселване на вероятно малко на брой индоарийски племена и кланове в долината на р. Инд, приблизително на същата територия, на която процъфтява цивилизацията на Харапа и Мохенджо-Даро⁴. Това е епохата, в която започват да се създават и

⁴ Високоразвита градска цивилизация в долината на р. Инд, поради което е известна още като Индска цивилизация. Освен споменатите два мегаполиса, другите големи центрове на Индската цивилизация са

поемите и химните *рич* (*rc*) на *Ригведа*, влезли впоследствие в състава на „родовите“ цикли, наречени *мандала* и формирали ядрото на паметника.

Най-важен се оказва следващият етап, обхващащ периода приблизително между 1200 и 700 г.пр.Хр. Той може да бъде наречен епоха на династията Куру (*Kúru*) – индоарийски клан, който успява да консолидира около себе си и да оглави приблизително петдесетината племена и родове, установили се първоначално на територията на днешен Западен Панджаб, и да създаде могъща за времето си държавна структура. Тази своеобразна първа монархия в пределите на субконтинента се разраства в земите на Източен Панджаб и днешния щат Харияна. Център на новото царство става Курукшетра (*Kurukṣetrá*) – територия, разположена на около 200–300 км от днешната столица на Република Индия, град Делхи. Именно на територията на Курукшетра започва процесът на „сглобяване“ на ведическия канон. А този процес включва окончателната редакция и структуриране на *Ригведа самхита* и компилирането на останалите три *Веди* – *Самаведа*, *Яджурведа* и *Атхарваведа*. Именно тук, в региона на Курукшетра, „се нарояват“ многобройните жречески родове, нещо повече – изкрystalизира самата идея за изключителната значимост на тези школи като единствените авторитети по отношение на ритуалната практика. Всяка от тях създава своя *Яджурведа*, т.е. свой собствен стил на провеждане на ритуалите. Затова от гледна точка на ведическия канон този период с основание се определя като „епоха на *Яджурведа*“. Жреците от традицията на *Яджурведа* концентрират в себе си неограничена сила и на практика отнемат дотогавашните лидерски позиции на „колегите си“ от традицията на *Ригведа* със силата на едно-единствено, но както се оказва, изключително мощно оръжие – ритуала. Ведическият публичен ритуал, наречен *шраута яджна*⁵ (*śrauta yajñá*), измества традиционното жертвоприношение, типично за

Лотхал, Рангпур, Калибанган. В границите на тази могъща цивилизация са влизали териториите на дн. Панджаб, Раджастхан, Саураштра. Тя започва своето съществуване най-вероятно през III хилядолетие пр.Хр., а упадъкът на най-големите ѝ центрове се случва приблизително в периода между 1900–1700 г.пр.Хр. За нейни създатели са смятани дравиди – етнос, чийто произход е обект на продължителна научна полемика.

⁵ Повече за ведическите ритуали вж. в Братоева 2012: 237–306.

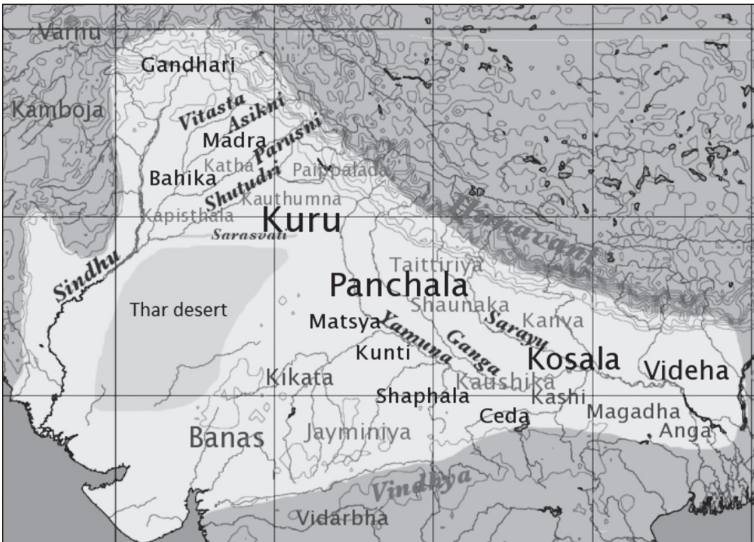
предходния период, и успява да се утвърди като средоточие и фундамент на ведическата цивилизация и нейния светоглед.

Последният, трети етап, в кодифицирането на ведическия канон протича в периода приблизително между 700 и 450 г.пр.Хр. Най-значимото събитие в перспективата на ведическия канон безспорно е обособяването на т.нар. *Шукла Яджурведа* (*śuklá*, букв. „бяла“, „светла“) в автономен комплекс от ритуални текстове, който се разграничава, разбира се чисто формално, от своя първообраз и първоизточник – т.нар. *Кришна Яджурведа* (*krṣṇá*, букв. „черна“, „тъмна“).⁶ Това е периодът, в който окончателно приключва продължилото столетия събиране, редактиране и пренареждане на огромния масив от текстове, съставляващи ведическия канон.

От гледна точка на географията на ведическия канон може да се обобщи, че най-древните части на канона са композирани в долината на р. Инд (Синдху), т.е. на територията на днешна Северозападна Индия и Пакистан; ядрото му се оформя в земите по горното течение на р. Ганг, т.е. на територията на Източен Панджаб (съвременните щати Харияна и западен Уттар Прадеш), а заключителната му редакция се осъществява далеч на изток – в долините по средното течение на р. Ганг (на територията на днешен Източен Уттар Прадеш и на щата Бихар). Така очертаната географска карта на ведическия канон, която ясно отразява последователното придвижване на жреческите *шакха* от запад на изток, е закономерно следствие от политическата и социално-икономическа експанзия на индоарийските кланове и родово-племенни общности, които осъществяват целенасочено „санскритизиране“ на тези региони от субконтинента. Окончателната редакция на канона до голяма сте-

⁶ Стихотворните мантри в *Яджурведа самхита* са смесени или допълнени с коментар в проза, наречен *Бр̀а̀хмана*. В зависимост от това дали коментарът е примесен с „мантрическата“ част и в този смисъл е неразличим от нея, или е обособен в отделна част, *Яджурведа* се дели на две направления: *кришна* („черна“) и *шукла* („бяла“). *Черната Яджурведа* е по-старото направление, в което ритуалната поезия (*мантра*, *mántra*) е смесена с прозаическите *Бр̀а̀хмани*. *Бялата Яджурведа* обособява напълно мантрическия сборник от коментарната част и в този смисъл възстановява традицията на *Ригведа*. Нейната *Бр̀а̀хмана*, озаглавена *Шатапатха бр̀а̀хмана* (*Śatapatha brāhmaṇa*), е напълно самостоятелно съчинение. Традицията на *Бялата Яджурведа* се налага векове след утвърждаването на *Черната*, която доминира през епохата на Куру. Това става едва през описания по-горе трети етап от кодифицирането на ведическия канон.

пен е гарант за успеха на този процес, протичащ в мултиезиковата и мултикултурна – и в този смисъл крайно разнородна среда.

Фиг. 1. Географска карта на ведическия канон

1.2. Упанишади: основни образци, статут и авторство

1.2.1. Семантичен и функционален обхват на термина *упанишад*

Съществителното *упанишад* (*upaniṣád*, ж.р. ед.ч.) е производно от глаголният корен *sad* („седа“, „седнал съм“) и представките *upa-* и *ni-* и се тълкува традиционно като „присяждане [в нозете на учителя]“. Един от аргументите в подкрепа на това тълкуване произтича от семантичните нюанси, които придават двете представки: първата носи семантиката на „приближаване до“, а втората – на „ниско долу“. В индологията обаче съществуват и други, по-различни интерпретации на понятието, които се опитват да изведат своята аргументация от съдържателната специфика на текстовете, съставляващи този комплекс. Сред първите учени, които реагират срещу традиционното обяснение на названието *упанишад*, е Олденберг, обвързал анализа му с думата *упасана* (*upāśana*), с която се обозначава актът на присяждане край свещения ритуален огън като израз на уважение и преклонение пред него. Немският индолог счита, че при подбора точно на тази дума за название на заключителните глави на

Брахманите съществено влияние оказва идеята за обожаване, култово-религиозно преклонение пред дадено божество (Олденберг 1997: 23–24; 125). За това той е склонен да превежда названието като „почитание“, „форма на почитание“ или „израз на почитание“. Интерпретацията му е аргументирана от логичния въпрос защо точно тези части са наречени така, след като седенето в нозете на учителя е обичайната форма на общуване между учител и ученик при трансмисията и на другите компоненти от ведическото знание, които също предполагат висока степен на поверителност. Възгледът на Олденберг се възприема по принцип от Тиме, който обаче добавя, че това „почитание“ се осъществява на практика посредством магическото отъждествяване на две или повече дадености от различно естество. Френският им колега Рену също защитава тезата, че терминът *упанишад* трябва да се схваща като „символично тъждество“, „магическа връзка“, т.е. една *Упанишад* внушава представата за тъждество между дадености, които принадлежат на различни категории и онтологични нива. Проблемът за цялостното и задълбочено изясняване на фактите, мотивирали избора точно на тази дума за название на „края на *Веда*“, се поставя в по-ново време от Фалк (1986), който изследва всички употреби на глагола *sad*, засвидетелствани както във ведическите, така и в някои будистки източници, като акцентът е поставен върху спецификата на употребата и значенията в самите *Упанишади*. Въз основа на обстоен анализ ученият заключава, че терминът *упанишад* съдържа в себе си идеята за „въздействаща сила“ (*bewirkende Macht*), посредством която една даденост подчинява друга на себе си, което, от своя страна, изгражда йерархическо отношение между тези дадености. Извеждането на сложни йерархични системи, в които една даденост е подчинена на следваща, която от своя страна е зависима от трета и така нататък, се явява основно съдържание на класическите *Упанишади*, които се опитват да обяснят механизма на тайнственото пресичане в единно цяло на микро- и макрокосмоса. Оливъл (1998) превежда термина *упанишад* като „скрита връзка“ (*hidden connection*), а Витцел (2004: XLIII) – като „формула на магическо тъждество“ (*formula of magical equivalence*). Една от последните интерпретации на термина, която ми е известна, е на Коен (2008: 4), която предлага *упанишад* да се тълкува като „реалност в основата на...“ (*underlying reality*) или „това, което седи/лежи отдолу“ (*that sits/lies beneath*). *Упанишадите* според нея „усилено се занимават с процеса на просветление като прогресия към крайната, основна реалност“ (пак там).

1.2.2. Място и функции на *Упанишадите* във ведическия корпус

Постепенно *Упанишадите* започват да се разглеждат като самостоятелен комплекс, състоящ се от така наречените „класически“ или „основни“ *Упанишади*, които са общо тринадесет на брой. В следведическата епоха този комплекс започва да се определя като веданта (*vedānta*, букв. „край на *Veda*“), т.е. край на свещеното канонично знание. Освен буквалното значение на „заключение“, „завършек“ на ведическия канон това определение носи семантиката на „крайна, върховна цел“, постигната посредством тези съчинения.

Както е видно от названията на повечето от основните *Упанишади*, те са съставени в рамките на познатите вече ведически жречески родове: ригведически са *Аитарея упанишад* и *Каушитаки упанишад*; самаведините са автори на *Чхандога упанишад* и на *Кена упанишад*; в традицията на *Черната Яджурведа* са създадени *Таиттирия упанишад*, *Катха упанишад*, *Шветашватара упанишад* и *Маханараяна упанишад*, а в традицията на *Бялата Яджурведа* – *Брихадараяна упанишад* и *Иша упанишад*; идеите, изложени в *Мундака упанишад*, *Прашна упанишад* и *Мандукя упанишад* се свързват, в значителна степен условно, с *Атхарваведа*.

Макар че точната датировка на отделните *Упанишади* продължава да бъде спорна, специалистите по темата се обединяват около следните генерални заключения: най-ранните *Упанишади* са оформени изцяло в проза и са със сигурност предбудистки, на един следващ етап се появяват стихотворни *Упанишади*, в които започва да доминира теистичната идея за единния личностен бог, наречен Ишвара (*īśvará*), а в самия край на ведическата или дори в началото на следведическата епоха – отново прозаически *Упанишади*, създадени като напълно автономни текстове, но обвързани формално с *Атхарваведа*. Най-древните в корпуса от текстове – *Брихадараяна упанишад* и *Чхандога упанишад* – са били засвидетелствани в настоящия си вид най-вероятно в периода между VII–VI в. пр.Хр., а хронологически следващите – *Таиттирия*, *Аитарея* и *Каушитаки* – приблизително век по-късно. Първа сред стихотворните *Упанишади* е *Кена*, която все още съдържа и прозаически части, последвана вероятно от *Катха*, *Иша*, *Шветашватара*, създадени в последните векове пр.Хр. Приблизително по същото време трябва да е компилирана в окончателния си вид и *Мундака упанишад*. В последния етап от съставянето на „класическия“ комплекс от *Упанишади*, може би не по-късно от началото на новата ера, са кодифицирани *Прашна* и *Мандукя*.